gelegd, maar voornamelijk bij de Duitse legerleiding.
Goebbels is uitermate positief over zijn eigen inbreng bij belangrijke politieke gebeurtenissen en het moet gezegd: hij is zeer creatief in het zwartmaken van de 'tegenstander'. Goebbels is de *spindoctor* bij historische momenten die hij zelf vooraf dan wel achteraf probeert naar zijn hand te zetten. Zo wil hij de Nederlanders een boete van 50 miljoen gulden laten betalen in verband met de Februaristaking ('Je moet de Hollanders hun portemonnee en hun gezelligheid afpakken'). Slechts een enkele keer is hij kritisch en relativerend. Hoewel het rabiate antisemitisme vaak van de pagina's afspat, schrijft hij in 1942 het ontzettend grappig te vinden 'dat we momenteel de joden als vaklui niet kunnen missen, terwijl we nog niet zo lang geleden telkens beweerden dat joden helemaal niet werkten en ook niets van werk begrepen'. Met een beetje schroom constateert Goebbels na verloop van tijd dat de nazitop (dus inclusief Hitler) de stootkracht van het Russische leger en de oorlogsindustrie van de Amerikanen volledig hebben onderschat. Het dagboek eindigt op 9 april 1945, een aantal weken voordat Magda Goebbels haar kinderen in de Führerbunker laat inslapen, alvorens zij, haar man en Hitler c.s. zelf een einde maken aan hun leven. *Spindoctor* Goebbels geloofde dat alle mensen in het Duitse Rijk onder controle te krijgen waren, maar zelf werd het web rond hem steeds ondoordringbaarder. Het (dag)boek is mijns inziens prima te gebruiken om leerlingen uit de bovenbouw te laten oefenen met de bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit van bronnen. Goebbels wist namelijk bij uitstek hoe hij de waarheid kon manipuleren.

Ben Vriesema

J. C. Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*

(Bert Bakker: Amsterdam 2009), 300 blz., € 24,95

Op de kaft van *Bezielende Verbanden* prijkt een vuurtoren, waarvan de lichten gedoofd zijn: een symbool voor het gebrek en daarmee de behoefte aan een moreel baken in de Nederlandse samenleving aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Nederland worstelt met zichzelf; het eens wat brave en behoudende land dat zich, leunend op de stevige vier zuilen, veilig voelde, zich daarna ineens ontpopte als een progressief gidsland op het gebied van sociale zekerheid, (religieuze) tolerantie en wetgeving, lijkt nu, sinds de moord op Pim Fortuyn, conservatief en niet meer zo zeker van het eens zo geprezen vrije, liberale systeem te zijn. James Kennedy, hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, legt in zijn essaybundel *Bezielende Verbanden* de mechanismen achter deze toch wel opmerkelijke ontwikkelingen bloot en oppert een aantal

manieren waarmee Nederlanders het geloof in de eigen maatschappij weer terug kunnen krijgen. Kennedy is Amerikaan van geboorte met, hoewel je dat op basis van zijn achternaam niet zou zeggen, Nederlandse voorouders. Kennedy wijdt een klein hoofdstukje, getiteld 'Door vreemde ogen' aan het Amerikaan-zijn en hoe het zijn manier van kijken naar de Nederlandse geschiedenis heeft bepaald. Dat is een andere en daarmee heel verfrissende kijk.
De bundel is een verzameling eerder gepubliceerde essays en toespraken ingedeeld in de thema's religie, politiek en maatschappij. Het thema religie bevat voornamelijk toespraken die hij hield voor verschillende kerkgenootschappen. Kennedy gaat in deze toespraken minder diep op de materie in dan in de rest van het boek, dat vooral essays bevat. Dat is jammer, want hij heeft verfrissende dingen over religie gezegd, bijvoorbeeld hoe het komt dat kerken in de Verenigde Staten veel beter in staat zijn geweest in te spelen op de behoeften van de moderne mens dan in Nederland. Het centrale punt dat Kennedy in zowel zijn essays over de politiek als de maatschappij maakt, is het gebrek aan bezieling. Ons geroemde poldermodel en onze tolerantie zijn niet gebaseerd op doorleefde idealen, maar op pragmatisme. Wanneer deze systemen even niet werken, worden ze daarom heel snel aan de kant gezet. Kennedy roept op tot meer burgerschap en burgerinitiatieven om het geloof in de eigen maatschappij te laten herleven. Een Amerikaanse, maar wel verfrissende invalshoek. Om die reden en omdat het om korte essays gaat, kan het boek goed in de bovenbouw bij lessen geschiedenis, maar ook zeker bij lessen maatschappijleer gebruikt worden.

Ramses Peters ■